

<https://helda.helsinki.fi>

---

!B0 @ > 1 J ; 3 0 @ A : 0 B 0 D > = 5 < 0 / A ' /

Lindstedt, Jouko

pÿB lgarska akademija na naukite  
1989

---

pÿLindstedt , J 1989 , !B0 @ > 1 J ; 3 0 @ A : 0 B 0 D > = 5 < 0 / A ' / . in B > @ 8 5 6 4 C -  
pÿ1 J ; 3 0 @ 8 A B 8 : 0 , > : ; 0 4 8 : 8 @ 8 ; > - 5 B > 4 8 5 2 8 A B 8 : 0 . ! 8 < ? > 7 8 C < . vol. 21  
akademija na naukite , Sofija , pp. 118-124 , International Congress of Bulgarian Studies ,  
Sofia , Bulgaria , 23/05/1986 .

---

<http://hdl.handle.net/10138/33866>

---

acceptedVersion

---

*Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.*

*This is an electronic reprint of the original article.*

*This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.*

*Please cite the original version.*

ВТОРИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА  
СОФИЯ, 23 май — 3 юни 1986 г.

# ДОКЛАДИ

21

## КИРИЛО МЕТОДИЕВИСТИКА СИМПОЗИУМ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ  
СОФИЯ, 1989



СТАРОБЪЛГАРСКАТА ФОНЕМА /С'/

1. В старобългарския език са съществували три двойки съгласни фонеме, които явно са влизали в палатални корелации: /л/:/л'/, /п/:/п'/ и /р/:/р'/. Палаталността на вторите членове в тези двойки е била доста силна, понеже те са могли да се противопоставят на зъбните си съответствия и пред предни гласни, срв. **копъ** 'начало' : **коп'ъ** 'кон'; **мигъ** 'беден' : **миг'а** 'нива'; **пољрѣтъ** 'глътне' : **пољрѣтъ** 'принесе жертва' (за последната дума вж. Х.Лънт<sup>1</sup>). От другите зъбни гласни /т/ и /д/ не са притежавали палатални съответствия, а само палатални алофони, които са се явявали в съчетанията -шт- и -жд-. Проблематичен е въпросът за фонемата /с'/ . Тя често се споменава във връзка с местоимението **всь** 'всеки; всичкият', което се скланя по т. нар. меко местоименно склонение, но не всички езиковеди вменват този звук във фонемната парадигма на старобългарския език. За самостоятелна фонема го смятат поне Ч.Бартула<sup>2</sup>, Ж.Фьойе<sup>3</sup> и Й.Хам<sup>4</sup>, докато този му статус се отрича от Лънт<sup>1</sup>, М.Пешикан<sup>5</sup> и Н.Трубецкой<sup>6</sup>. Повече или по-малко нерешен е въпросът според Д.Брозович<sup>7</sup>, Р.Вечерка<sup>8</sup> и В.Кипарски.<sup>9</sup> Впрочем почти половин век след Grundzüge der Phonologie някои слависти искат все още да минават без понятието "фонема", така, че за тях проблемът дори не съществува.

Явно е, че за звука /с'/ няма отделна буква в старобългарските азбуки. Но изглежда, че същото е важело първоначално и за фонемите /л', п', р'/, понеже знакът за мекост (•) се среща редовно само в Зографското евангелие и Супрасълския сборник и вероятно не е съществувал в оригиналната Кирилова глаголица<sup>10</sup>. Според строгия фонотаксис на глаголическия старобългарски обаче само буквените съчетания li, le, lä., lъ и lѣ са били двузначни по отношение на палаталността на l; в lu, lo, la, ly, lъ, lo имаме непалатално /l/, докато в lü и lë буквата l трябва да означава палатално /l'/. По същия начин се тълкуват съчетанията n + гласна и r + гласна. Понеже произходът на знака за мекост не е ясен, трудно може да се каже защо той не е бил използван за различаване на /с/ и /с'/. Изглежда, че функционалната натовареност на тази опозиция не е била голяма (срв. по-долу). Все пак има свидетелство за нейното съществуване.

Преди всичко става дума за местоимението **всь**. То има "меко" склонение с това изключение, че в падежите с -ѣ- / -и- приема "твърдите" окончания с -ѣ-, а не "меките" с -и-. Така например в местен падеж мн.ч. имаме **всьѣхъ**, а не **всьихъ** както в **пашнѣхъ**. По същия начин се скланя **спѣхъ** 'такъв'. И в двете местоимения крайната съгласна в корена е претърпяла третата палатализация (< \*вѣхъ, сѣхъ), поне в онези

форми, които не съдържат -**ѣ**-. Макар че в крайна сметка /х/ дава /s/ в третата палатализация (с изключение на западнославянските езици), трябва да предполагаме самостоятелна фонема /s'/ или /š/ за междинния стадий. Иначе не е обяснимо защо \***въхого** дава **въсего** - \*\***всого** би било напълно възможна форма според старобългарския фонотаксис.

Разбира се, аргументът от фонотаксиса действа и в друга посока. Щом /се/ е възможна сричка, не е сигурно че старобългарското **въсего** представя фонологично /**вс'его**/; /с'/ може да е загубило палаталността си в предписмената епоха, без окончанието да се е превърнало в "твърд" вариант. Тогава фонемизацията /**вс'в**/ би била само историческа реконструкция без значение за синхронната система на Кирило-Методиевия старобългарски език. За щастие имаме и по-убедителен материал за /с'/, а именно от винителния падеж ед.ч. женски род от същото местоимение. Според данните на SJSS<sup>11</sup> (s.v. **всь**) тази форма се среща в глаголическите паметници 30 пъти като **вьсѣ**, а 19 пъти като **вьсѣ**. От друга страна, ние знаем, че фонемата /с/ се явява само след непалатални съгласни, а фонемата /с'/ - само след палатални. (Те се противопоставят в началото на думата.) Знаем също, че в глаголическия старобългарски често се пише "ѣ" вместо "ѣ" и след онези съгласни, които сигурно са били палатални, като например **ш**/, защото /с'/ е немаркираният член на опозицията на Трубецкой<sup>12</sup>. Затова 19-те случая с **вьсѣ** са съвсем достатъчни, за да докажат съществуването на **с'**/ в тази дума.

Съзнавам, че теорията за три носови гласни в глаголическия старобългарски още не е общоприета. Другаде<sup>13</sup> съм се опитал да покажа, че не е необходимо да признаем всичките три носовки за самостоятелни фонемни, но че това е все пак възможно и че именно такова е било решението на Константин-Кирил (ако го тълкуваме със съвременни езиковедски термини). Затова не е възможно глаголически примери да се транслитерират точно с кирилица. Но който иска да смята глаголическото **вьсѣ** за равно на кирилското **вса** той може все пак да го приеме като свидетелство за /с'/ в тази дума. Трябва да се признае и съществуването на поне една минимална двойка, а именно /**всь**/ (местоимение) срещу /**всь**/ 'село' (ако не е имало акцентни разлики между тях).

Според пражкия "Slovník jazyka staroslověnského" именителен падеж ед.ч. женски род от местоимението **всь** е **вса** или **вса**. Важно е да се отбележи, че първата форма е само транслитерация на глаголическото **вьсѣ**; в глаголическия старобългарски всички палатални съгласни (с изключение на /с/ и /дз/) приемат след себе си само /ă/ (**ѣ**), а не /а/. Кирилската форма е **вса** и тя показва че опозицията между /с'/ и /с/ е била загубена по-после. Но към този въпрос ще се върнем по-долу.

2. Не може да се предполага, че една фонема се явява само в един единствен корен, дори и ако той е толкова чест и с много деривати като /**всь**'-/. За съжаление няма други безспорни примери от третата

палатализация на /x/. Може все пак да се приведе двойката **ДРАХЪЛЪ** : **ДРАСЕЛЪ** 'тъжен', Етимологията на тези думи е доста неясна, както относно произвеждащия корен (или корени), така и относно взаимното им отношение<sup>14</sup>. Изглежда обаче че те произхождат от един и същ корен *drax-* и че в **ДРАСЕЛЪ** -**с**- се обяснява с третата палатализация; но -**е**- във втората сричка не може да е оригинално, защото тогава бихме получили **\*ДРАШЕЛЪ**. Въз основа на тази дума трудно могат да се изградят хипотези.

Има обаче основания да се предполага, че и -**с**-, което е възникнало от втората палатализация, е било всъщност /с'/ . Втората и третата палатализация на веларите поне частично се покриват по време<sup>15</sup> и дават един и същ резултат: *k, g, x > c, dz, s* в източните и южни славянски езици, но *c, dz, š* в западнославянските езици. От тези добре известни факти могат да се направят следните изводи:

I. Втората и третата палатализация създават поне две нови палатални фонемни, а именно /с/ и /dz/. Затова е вероятно, че и /s/, произхождащо от тези звукови промени, е било първоначално палатално.

II. Резултатите от двете палатализации са еднакви. Тогава, ако третата произвежда палатален /s'/ (както в *вѣс'ь*), и втората дава същия резултат.

III. Нееднаквите рефлексии на \*x в различни групи славянски езици се обясняват лесно от едно силно палатално /s'/, което дава в западнославянските езици шипящо /š/, а в другите групи палатализирано /s'/, което по-късно загубва палатализираността си<sup>16</sup>.

И така можем да намерим още някои минимални или субминимални двойки, например /**сѣдз**/ 'седнах, седнал' срещу /**сѣдз**/ 'сив'. Но все пак функционалната патовареност на опозицията /с/ : /с'/ не се увеличава много, защото повечето случаи със /с'/ от втората палатализация се намират пред известни окончания в думи, в които връзката с други форми с -**х**- се запазва, както в /**моуха**/ : /**моуѣ**/.

В някои старобългарски диалекти звукът /s/ = /dz/ от втората и третата палатализация се е променил доста рано в /z'/, както например в **кѣпѣзъ** > **кѣпѣзъ**<sup>17</sup>. Че мекостта на крайната съгласна не се е загубила веднага, се вижда от това, че думите от този тип в началото са запазвали склонението на *jо*-основи; напр. в Супрасълски сборник<sup>18</sup>. Доста невероятно е, че опозицията /z/ : /z'/ е могла да се яви, ако същите диалекти не са познавали опозицията /с/ : /с'/, защото в серията /с -с' : -z -z'/ фонемата /z'/ е двойно маркираният член. Възможно е /z'/ да е съществувало като "потенциална фонема" още преди промяната /s/ > /z'/ (както /dz'/ е потенциална палатализирана фонема в съвременния български език<sup>19</sup>). Това би обяснило германската заемка *zürpelъ* = /z'ürpelъ/ 'сыра'<sup>20</sup> в Синайски псалтир, който добре запазва употребата на dz. Тази дума е обаче *hapax legomenon*, а нормалната

форма е žüpeľь ; тъй като и германският етимон не се познава точно<sup>21</sup> не могат да се направят по-определени изводи.

3. Местоимението **ѡ** 'този' има "меко" склонение, и то и в **ѣ** / **п**-падежи, напр. **стѣхъ** (местен и род, падеж мн. ч.). Етимологията обаче насочва към непалатално **с** < ие. \*k'-<sup>22</sup>. Част от формите на това местоимение се образуват от по-дългата основа **си** (j)-, факултативно или задължително. Както отбелязва Й. Феръл<sup>23</sup>, по-дългата основа е задължителна именно в онези форми, които биха посочили най-ясно палаталността или непалаталността на началното **с**-. И така вин. пад. ед.ч. женски род е винаги **сиѡ** / **сиѣ**, никога **\*\*sġ** / **си** или **\*\*sġ** / **си**. Ако началното **с**- беше палатално, би могло да се очаква **\*\*sġ**, а в косвените падежи на множествено число бихме имали **\*\*stġz**, **\*\*stġz**, **\*\*stġm** както **вѣстѣхъ** и т.н. Предложението на Феръл (ако го тълкувам правилно) е да се смята дългата основа за оригинална, а по-кратките форми да произхождат от нея като първоначално алегрови форми. Промяната **\*sijego** > **segoe** била възможна, защото /e/ може да стои след всички невеларни съгласни, а **sijġ** не е можело да бъде съкратено, тъй като /ġ/ изисква съгласната пред него да бъде палатална.

А. Ваян смята, че формата **стѣмо** 'насам' доказва съществуването на /с'/ в този корен, защото наставката явно е била - **мо** (срв. **камо** 'накъде', **тамо** 'натам', но **вѣстѣмо** 'навсякъде')<sup>24</sup>. Дори в кирилските старобългарски паметници **стѣмо** не се явява във формата **стѣмо**, която възниква малко по-късно според Б. Шаур<sup>25</sup>. От статията на Шаур не се вижда ясно смята ли той началното **с**- за първоначално меко или не. Според мене обаче **стѣмо** е могло да възникне направо от **\*siämo** (**sijämo**) без някакво вторично смекчаване на **с**-, понеже /sä/ е била възможна сричка. Формата **стѣмо** свидетелствува за по-късно източнобългарско развитие **ѣ** > **а**, а формата **само** > новобългарското **(на)сам** е проста аналогия с **камо**. **тамо** и не предполага никакво затвърдяване на **с**-, както твърди Шаур.

Друга дума, в която понякога се постулира палатално или поне палатализирано **\*с'-**, е западната диалектна форма **сакам** 'искам'. Тъй като в известни говори се среща промяната **лѣѣ**, **стѣ** / > /**ца**, **sa** /, К. Мирчев<sup>26</sup> извежда **сакам** от **стѣкам**, което било идентично с източнобългарското **с'акам** 'мисля', но било претърпяло затвърдяване на началната съгласна. Изглежда, че неговата етимология се приема и от Т. Бояджиев<sup>27</sup>, но тя е погрешна и семантично, и формално. Първоначалното значение на **сакам** не е 'мисля', а 'търся', точно както при **искам**<sup>28</sup>. На запад /с'-/ никога не е било меко; източнобългарското /с'-/ е могло да възникне само като резултат на типично източното развитие на "ят". Сърбохърватското **сакати**, 'искам, търся' П. Скок<sup>29</sup> показва, че западната дума дори не е съдържала **-ѣ**-. Всъщност правилната етимология е била предложена от Стефан Младенов още в началото на века<sup>30</sup>, до същото решение е достигнал и Зб. Голомб<sup>31</sup>. **Сакам** е итеративизация от **\*sok-**, който се явява в

глагола *sočiti* 'следа, проследявам, търся; соча'. Паралелен случай имаме при *барам* 'докосвам; търся, питам' от *боря се*<sup>32</sup>.

4. Старобългарският звук [с'] е затвърдял доста рано и е бил напълно загубен като фонема. В кирилските паметници им. падеж ед.ч. ж.р. от *вса* се пише само *вса*. Едва по-късно [с'] се възражда като последствие от източнобългарското развитие на "ят", напр. *свра* > (с'ара). Но трайна следа от [с'] имаме в българското местоимение *всеки, секи*, чиито форми във всички български диалекти произхождат от *всѣк* -, макар че етимологично наставката е била *-ак* -. Трябва да имаме предвид, че *промяната а > ъ* след онези палатални съгласни, които са влизали в палатална корелация, т.е. [л', п', р'] , е била доста разпространена в старобългарски и се изразява както в глаголически, така и в кирилски паметници<sup>33</sup>. Изглежда, че в това отношение [с'] е бил по-близък до тези съгласни отколкото до [ц, с'] , след които етимологичното *а* обикновено се запазва (изключение правят Киевски листи и, до известна степен Синайски псалтир<sup>34</sup>).

В речниковите статии на пражкия " *Slovník jazyka staroslověnského* " заглавията като *всакъ, всацьскъ, всамо* са всъщност заблуждаващи, защото формите с *-м-* са типични само за руската редакция. Наистина тези заглавия са "нормализирани" в същия смисъл както напр. род. падеж ед.ч. от *копѣ* , който се пише в граматиките *копѣ* , а не *копѣѣ* . Но докато промяната *копѣѣ копѣ* се дължи на морфологична аналогия, във *всѣкъ* никаква аналогия не е възстановила *-а-* . Че наставката *-ак* - не се е чувствувала в тая пуме, се вижда от диалектната форма *всякояк* 'всякакъв', в която същата наставка е била добавена втори път<sup>35</sup>. В Супрасълски сборник и Савина книга се срещат някои случаи с *всакъ* , където се наблюдава аналогично влияние, но тази форма (както и *вса* в същите паметници) показва, че *с-* е затвърдяло вече.

И така вижда се, че в Кирило-Методиевия старобългарски език още е съществувала фонема /с'/, но после тя е изчезнала изцяло от българския език. Възникналата отново в източнобългарски диалекти фонема /с'/ не е рефлекс на старобългарската /с'/, но има по-здрави позиции от нея с подкрепата на обширна палатална корелация.

#### Б Е Л Е Ж К И

1. Lunt, H.G. Old Church Slavonic Grammar. ed.6. The Hague-Paris, 1974. p.123.
2. Bartula, Cz. Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym. Warszawa, 1981.
3. Feuillet, J. Les oppositions phonologiques du vieux bulgare. - *Paleobulgarica*, 1978, № 3, p. 3-11.



4. Hamm, J. Staroslovenska gramatika. Ed. 4, Zagreb, 1974.
5. Пешикан, М. О реконструкцији старословенског фонолошког система. - Јужнословенски филолог, 1961/1962, №25, с.154-160.
6. Trubetzkoy, N.S. Altkirchenslawische Grammatik: Schrift-, Laut- und Formensystem. - In: Sitzungsberichte der Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Bd. 228, 1954.
7. Brozovič, D. O inventaru fonema starocrkvenogslovenskog jezika i o njihovim razlikovnim obilježjima. - В: СИМПОЗИУМ 1100-ГОДИШНИНА ОД СМРТТА НА КИРИЛ СОЛУНСКИ, 2. Скопје, 1970, с. 19-34.
8. Vecerka, R. Staroslovenstina. Praha, 1984.
9. Kiparsky, V. Russische historische Grammatik. - In: Die Entwicklung des Lautsystems. Heidelberg, 1963.
10. Diels, K. Altkirchenslavische Grammatik. Heidelberg, 1963, S. 49-51; Trubetzkoy, N.S. ЦИТ.СЪЧ., с. 30-31, 50-51.
11. Slovník jazyka staroslovenského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Praha, 1958.
12. Trubetzkoy, N.S. ЦИТ.СЪЧ., с. 64-65.
13. Lindstedt, J. Vowel fronting in Old Church Slavonic. - Studia Slavica Finlandensia, 3. /под печат/.
14. Български етимологичен речник. Т.1, С., 1971, с. 427; Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Т.1. Zagreb, 1971-1974; ЕТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ. М., 1974 /дрѣх(ъ)лъ(жъ)-/; Słownik prasłowiański. Wrocław, 1974 /dręchlъ-, dręselъ/; Sadnik, L., R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, S. 230; Shevelov, G. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg, 1964, p. 341.
15. Shevelov, G. ЦИТ.СЪЧ., с. 349-354.
16. Trubetzkoy, N. Über die Entstehung der gemeinwestslavischen Eigentümlichkeiten auf dem Gebiete des Konsonantismus. - Zeitschrift für slavische Philologie, 1930, № 7, S. 383-406; Havránek, B. Ein phonologischer Beitrag zur Entwicklung der slavischen Palatalreihen. - In: Etudes phonologiques dédiées à la mémoire de M. le Prince N.S. Trubetzkoy. Praha, 1939, S. 327-334.
17. Van Wijk, N. Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. - In: Laut- und Formenlehre. Berlin-Leipzig, 1931, S. 151-152; Diels, P. ЦИТ.СЪЧ., с. 139; Vaillant, A. Manuel du vieux slave. - In: Grammaire. Paris, 1948, p. 89.
18. Meyer, K.H. Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis. Glückstadt-Hamburg, 1935. ( КНАСЪ ).
19. Тилков, Д. Изследвания върху българския език. С., 1983, с.207-210.
20. Diels, P. ЦИТ.СЪЧ., с. 129.
21. Kiparsky, V. Die gemeinlavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. - In: Annales Academiae Scientiarum Fennicae. B. XXXII, 2, Helsinki,

- 1934, p. 124; Vasmer, M. Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1953-1958; Winter, K. ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ РУССКОГО ЯЗЫКА. Перевод с доп. О.Н. Трубачев, М., 1964-1974 /жфлел/; Skevelov, G.Y. ЦИТ.СЪЧ., С. 592.
22. Etimologický slovník slovanských jazyků. Praha, 1973 /sb/; Vasmer, M. ЦИТ.СЪЧ.
23. Ferrell, J.O. Some notes on Slavic gendered pronominal inflection. - In: American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists. T.1. The Hague, 1963, p. 87-88.
24. Vaillant, A. Grammaire comparée des langues slaves. - In: Phonétique. Lyon-Paris, 1950, p. 189.
25. Шаур, В. За произхода на ятовата граница в българския език. - В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Исторически развой на българския език. Т.3. Сравнително езиковедство, диалектология, превод. С., 1983, с. 255-268.
26. Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 120.
27. Бояджиев, Т. Принципи и методи за квалификация на българските говори. - В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Исторически развой на българския език. Т.3. Сравнително езиковедство, диалектология, превод. С., 1983, с. 209.
28. Геров, Н. Речник на българският език съгледуване речити на български и на руски. Т. 1-4. Пловдив, 1895-1904 /Ново издание: Речник на българския език, С., 1975-1978/ (сѣкамъ).
29. Скок, Р. ЦИТ.СЪЧ., (сѣками).
30. Paraskevov, B. Zur ursprünglichen Bedeutung von slaw. \*sociti.-Palaeobulgarica, 1981, № 2, S. 86-90.
31. Gołab, Zb. Macedońskie барам 'zadam, szukam', сакам 'chcę, lubię, Kocham' (próbа etymologii). - In: Studia Linguistica in Honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. Kraków, 1963, p. 213-218.
32. Пак там; Български етимологичен речник. Т.1. С., 1971, с. 33,69.
33. Van Wijk, N. ЦИТ. СЪЧ., С. 126-132; Koneski, Bl. On the umlaut of ä in the Evangelium Dobromiri. - Folia Slavica, 1978, № 2, p.190-195; Vinter, C. A Historical Phonologie of the Macedonian Language. Heidelberg, 1985, p. 12-14.
34. Trubetzkoy, N.S. Altkirchenslavische ..., S. 65.
35. Български етимологичен речник. Т.1. С., 1971 (всѣки).